

Manuskript: Kapitalisme

Anden aften i kurset Modernitetens filosofi ved Emil Skovlykke Carlsen

Hvorfor tale om kapitalisme?

Kapitalisme var indtil for ca. 20 år siden et slidt begreb. Det hørte en tidligere tid til, da Sovjet stadig kunne opretholdes som reelt alternativ til den vestlige verdensorden, men var blevet forældet da kapitalismen "vandt" og blev den eneste økonomiske form, der bevægede os mod fremskridtet.

Sejren var imidlertid kort, for allerede i 2008 kom den store finanskrisen, som viste at meget af den økonomiske vækst, og derfor meget af fremgangen, var bygget på luftkasteller (eller dårlige sikkerhedsvurderinger på værdipapirer). Oven på denne krise satte EU f.eks. ind med massive statsinvesteringer i økonomien, og den neoliberale økonomis mysterier så pludselig ikke lige så lokkende ud. Akademikere tog ældre økonomisk teori op igen, og dissidenter der længe havde været randfigurer i økonomiens verden, fik taletid. Det var nu igen muligt at tale om kapitalisme og at kritisere den uden at blive forvist fra det gode selskab.

Denne kritik, kan vi sige, finder sted på tre planer: Hvad kapitalisme gør ved naturen eller den materielle verden; hvad den gør ved menneskenes måde at handle med og mellem hinanden på; og hvad den gør ved vores måde at erfare verden på. Natur, samfund, bevidsthed. Lad os tage nogle af de kritikpunkter, der er blevet "mainstream" i kapitalismekritikken:

- Kapitalismens drivkraft, en stræben mod uendelig vækst, sker på bekostning af menneskets stofskifte med naturen. Det betyder, at kapitalisme undergraver betingelserne for menneskeliv i ren fysisk forstand
- Kapitalismen tvinger stater, virksomheder og enkeltmennesker til at handle, som om de ønskede uendelig vækst. Det betyder, at vækst bliver prioriteret over andre menneskelige behov, f.eks. glæden ved gentagelse og genkendelighed, stabilitet, samvær osv.
- Kapitalismen forudsætter, at vi tænker over verden i økonomiske termer. Det er muligt at sammenligne prisen på to varer af forskellig kvalitet, og beslutte sig for, hvilken man vil købe. Det er straks mere perverst at sammenligne hvorvidt man vil have et barn eller en karriere. For der er ikke én underlæggende værdi, som begge kan gøres op i (penge). Hermed forvrænges menneskenes forhold til virkeligheden, til andre og til dem selv

Når vi taler om kapitalisme i forbindelse med *Modernitetens* filosofi, er det fordi kapitalismen er et modernitetsfænomen. Weber definerer det kapitalistiske samfund som det samfund, hvor den kapitalistiske produktion dækker så mange af hverdagens behov, at vi ikke kan forestille os samfundet uden kapitalismen uden at måtte ændre det samfund radikalt. På godt og ondt er moderniteten således gennemsyret af kapitalismen. Og for at få et nogenlunde greb om moderniteten, må vi derfor forstå og kunne kritisere kapitalismen (for gennem kritik bliver værdi-fordomme tydeliggjorte).

Kritik af kapitalisme som ødelæggende stofskiftet med naturen

Siden finanskrisen i 2008 er der dukket en ny form for Marx-læsning op. Det sker på baggrund af udgivelsen af hans manuskripter i den monumentale *Marx und Engels Gesamtausgabe*, hvor det blev tydeligt, at Marx i sine sidste år fokuserede i højere og højere grad på forholdet mellem naturen og den kapitalistiske produktion. Enhver produktion, siger han, indfører mennesket i et *stofskifte* med naturen. Dette udtrykker den grundlæggende tanke, at produktion har en begrænsning: nemlig naturens reproduktionshastighed: Man kan ikke producere mere inden for et givent tidsrum, end naturen kan nå at reproducere inden for samme periode. Det betyder også, at vækst-ideen helt må opgives. Vækst er altid udvinding, og baserer sig (også i de økonomiske modeller vi bruger i dag) på uudtømmelige naturressourcer.

Ud fra denne grundtanke hos Marx, har man så udarbejdet forskellige former for økomarxisme, klimakritikker af kapitalismen osv. Herhjemme har Eskil Halberg f.eks. skrevet om klimaproletariatet, med hvilket han betegner den klasse af mennesker, der bliver ramt af klimaforandringerne uden at få betydelig del i den profit, som den overdrevne udvinding genererer. Efter denne definition er vi alle sammen, med undtagelse af en meget lille økonomisk elite, altså del af klimaproletariatet. Og vi har derigennem fælles interesse i at bremse væksten i en sådan grad, at den udvinder mindre end naturen kan nå at reproducere, således at økosystemerne kan genoprette sig selv.

Da et sådan klimaproletariat er globalt, og da økonomien er globaliseret, er det imidlertid svært at handle på baggrund af denne fælles interesse. Der er ingen institutioner, der kan lovgive på tværs af kloden. Og de globale forsyningskæder er (blevet gjort) så komplekse, at det er svært selv for de virksomheder, der producerer vores tøj, vores telefoner osv. at gennemskue, hvordan produktionen heraf påvirker klima og økosystem.

Her grænser kritikken af kapitalismen som ødelæggende stofskiftet med naturen op ad en anden kritikform, nemlig af kapitalismen som forvrængende vores handlings- og samlivsverden. Kapitalismen må nemlig, for at fungere, være fri fra politisk handling (det siger f.eks. Max Weber i hans definition af kapitalismens forudsætninger). Derfor former

den også vores handlings- og samliv på en måde, der gør det så tæt på umuligt at gøre opgør som muligt.

Kritik af kapitalisme som forvrængende menneskets handlings- og samlivsverden

Hvis der er noget, der kendetegner moderne politik, er det de konstante henvisninger til økonomisk nødvendighed, der i praksis bestemmer det meste af fordelingspolitikken, og så de luftige værdidiskussioner, hvor politikerne føler sig frie til at afvige fra ekspertudsagn osv., da der her er tale om tiltag, der ikke har de store økonomiske omkostninger. Samler vi de to tendenser i én observation, kunne vi sige: Økonomi trumfer i vores samfund politik. Vil en foreslået lovgivning gå ud over økonomien, forkastes den – uanset demokratisk vilje bag forslaget. Dvs. at demokratiet kun har beslutningskraft, når det ikke modsiger de økonomiske vismænd.

At det forholder sig sådan er ikke naturligt eller nødvendigt. I vil nok huske Thatchers og Reagans økonomisk-politiske agenda i 1980'erne: At styre samfundet hårdt, disciplinere det, sådan at det bedre kan bære en kapitalisme i sig. I Danmark trængte dette vel igennem med Fogh-regeringen i 2001, der netop promoverede sig ved at være mere økonomisk ansvarlige end den tidligere regering. Denne "økonomiske ansvarlighed" betyder dog i virkeligheden ikke andet end: Lad os fjerne politikken for at gøre plads til markedet. Politik kommer i vejen for politik, menneskelig selvbestemmelse kommer i vejen for kapitalisme når det foregår organiseret, så lad os bryde det ned. At fagforeningerne siden 1980'erne har mistet det meste af deres politiske magt bør ikke overraske. Også de kommer jo i vejen for kapitalismens frie udfoldelse.

Når det ikke er muligt for landproletariatet at bryde fri fra sine lænker, skyldes det derfor bl.a., at politik er under pres. Det var det, vi tale om sidste gang. Der er en sammenhæng mellem demokratiets krise og kapitalismens hærgen. Kun hvor der ikke er politik, kan kapitalismen trives. Med Rancière: Kun hvor den politimæssige orden er en kapitalistisk orden, og hvor det politimæssige ikke længere kan brydes ved politik, trives kapitalismen. Og da kapitalismen agerer som om den havde en selvopretholdelsesdrift, presser den politik ud af menneskelivet.

Kritik af kapitalisme som korrumperende menneskets bevidsthedsverden

Man kan spørge sig selv, om ikke Thatcher og Reagan, om ikke de politiske vismænd, kunne se hvad de havde gang i. Der har altid være opposition til disse ændringer, der har fremhævet netop de konsekvenser, vi ser nu. Hvordan er det så, at vi er blevet fanget i at se kapitalismen som den eneste mulige økonomiform? Hvorfor virker det så utopisk at foreslå, at verden kunne hænge sammen på en anden måde?

En del af svaret er at finde i den gradvise udvidelse af kapitalismens rækkevidde. Alle privatiseringerne herhjemme (inklusive omdannelsen af mange offentlige institutioner til selvejende institutioner), iværksat siden 2001, har gjort, at store dele af den offentlige sektor berøres af økonomiske konjunkturer. Globaliseringen af økonomien, som ikke er en dansk fortjeneste, men som vi alligevel er berørt af, betyder, at man som ansat i Danmark er afhængig af boligmarkedet i Kina. Og som privatforbruger selvfølgelig også, at huspriser, dagligvarerpriser osv. stiger og falder med den globale økonomis bølgebevægelser (internationale kapitalfonde der opkøber ejendomme, virksomheder. Aktiemarkedet, der jo er internationalt, og som derfor påvirkes internationalt, osv.).

Det er klart at et samfund uden kapitalisme må se væsentligt anderledes ud end det, vi har nu. Men det er lige så klart, at dette samfund ser mere og mere forskelligt ud fra vores, jo mere vi politisk støtter om og op kapitaliseringen af dækningen af samfundets behov. Her er masser af eksempler at tage af. Lad mig tage nogle af dem med mindre bevågenhed:

- Hvorfor har vi f.eks. ikke lavet et statsligt alternativ til betalingskortene? Kontanter produceres jo af staten (omend trykningen er privatiseret). Hvorfor tillader vi at der laves privat profit på brugen af penge i Danmark?
- Hvorfor drives en public service koncern som DR som om det var en privat virksomhed, der skal nå visse seertal, en bestemt markedsandel osv.? Det er jo den eneste medieinstitution i Danmark, der ikke er udsat for dette pres, og som derfor kunne fokusere på at producere radio, fjernsyn, podcasts osv., som rent faktisk har kvalitet og kommer danskerne til gode.
- Hvorfor skal AI indføres overalt i den offentlige forvaltning, når det både er dyrt, laves sådan at vi alle overvåges, og i sidste ende bliver mere stift, da der ikke sidder mennesker med beslutningsevne bag skrankerne?

Det er som om der er noget, der får politikere, eksperter, administratorer osv. til at fortsætte ud af samme spor, uden mulighed for gentænkning. Og for dem, der ikke har politiske positioner, at leve op til vores rolle i den kapitalistiske maskine: som forbrugere, vækstoptimerende virksomhedsejere, ejendomsadministratorer, skolelærere osv. Det skyldes, ifølge gængs kritisk tænkning, at kapitalismens forudsætninger i vid udstrækning er blevet grundlag for vores måde at erfare verden på.

Vækst

Væksttanken er også tanken om progression eller udvikling. Alt skal blive bedre, og det bliver bedre ved at der bliver mere af noget. I skolen skal man hele tiden få bedre karakterer, komme længere og længere i systemet, få flere og flere publikationer udgivet hvis først man er blevet forsker, få flere og flere vigtige stillinger osv. I arbejdslivet skal man hele tiden stræbe efter at være bedre til sit arbejde, og efter at få et bedre arbejde. Dyrker man sport,

må man stræbe efter at blive bedre og bedre. I fitnesscentret må man hele tiden forsøge at blive pænere og pænere, stærkere og stærkere, mere og mere smidig. I vores parforhold skal vi hele tiden bindes stærkere sammen, elske hinanden mere, og være bedre partnere. Går man på de sociale medier, vil man finde disse historier bekræftet. Ja, selv med modbevægelserne, hvor man skal vise det uperfekte, handler det så om at være mest uperfekt.

Kapitalismens krav om uendelig økonomisk vækst er da blevet omsat til – eller har sin forudsætning i – en kulturel forståelse af mennesket som det evigt stræbende væsen. Og af mening, lykke og glæde som noget, der kommer i kraft af stræben. Her er ikke plads til den lykke, der kan komme af at bo samme sted hele livet. Eller af at passe et arbejde stilfærdigt. Er man ikke ambitiøs, er man ingenting. Man hører til taberne i samfundet.

Frihed

Markedet skal være frit før kapitalismen kan fungere. Og markedets frihed er for kapitalismen at se en frihed for hver enkelt aktør til at handle i egennytte. Men også et krav om det. Handler en virksomhed ikke i økonomisk egennytte, mens f.eks. efter at skabe det bedst mulige produkt, vil det blive udkonkurreret. Den markedsfrihed, der er tale om under kapitalismen, er derfor lige så meget en tvang til at være fri på en særlig måde.

Denne frihedsforståelse, der altså også er en form for tvang, har sneget sig ind hos almindelige mennesker også. For at være frie må vi f.eks. flytte hjemmefra i vores eget hus. Bor vi sammen med en partner, må hver have deres egen bil. Og får man et barn, må de også have en bil såsnart det er muligt. Det samme gælder naturligvis cykler, rejsekort osv. Hver person har sit eget rum, teenagere endda helst deres eget lille hus, såsnart de bliver i stand til at klare sig selv til hverdagsbehovene. I skolen skal hvert barn behandles som individ, og ikke som del af en klasse. På arbejdspladsen forventer vi af vores chefer, at vi bliver set som individer. Og sådan kunne vi blive ved.

Problemet med denne form for frihed er, at det ikke nødvendigvis er en menneskelig frihed. Hannah Arendt udformer f.eks. et frihedsbegreb, der står i modsætning til dette individualistiske frihedsbegreb. For hende er frihed altid frihed-i-fællesskab eller frihed-som-fællesskab. Vi er altså ikke frie, fordi vi kan vælge mellem 90 pizzaer på menukortet. Og vi er ikke fri, hvis vi kan flyve tre eller fire gange på ferie om året. I stedet er vi kun fri i det omfang, at vi gør os fri af vores egne fordomme (der jo også er vores begrænsninger). Det vil sige når vi i samvær med andre udfordres på, hvad vi mener er op og ned, ret og vrang, for på den måde at frisættes fra de indskrænkninger af vores egen og andres mulighed, som vi har i kraft af vores bevidsthed om verden og om os selv. Frihed kan derfor kun foregå *sammen med* andre mennesker.

Den individuelle frihed viser sig at være en form for pseudofrihed. Og da det er en form for frihed, vi bliver tvunget til at udøve, tvinges vi også til at leve med dens konsekvenser: Bruddet på sociale bånd, opløsningen af det værdifulde (samværet) gennem "fri" handling

(der er "fri" i det omfang den sætter forskel på dit og mit) osv. Lad os tage nogle eksempler på konsekvenserne af overføringen af den individuelle frihed fra at være kapitalismens behov til at være vores behov:

- Ensomhed bliver et problem, når mennesker ikke længere er indskrevet i sociale fællesskaber. Individuel frihed skrider os ud af sociale fællesskaber (f.eks. ved at værdsætte vores "frihed" over social samvær med dem, vi bor i lejlighedskompleks med eller med naboerne).
- Vi kommer i økonomisk trang, fordi behovet for individuel "frihed" betinger, at vi må eje alting selv. I stedet for at man over to-tre generationer bor sammen i to huse, familien har ejet længe, og derfor betalt af, må alle købe deres egne huse. Og da alle bor i egne huse, må alle have egen bil. Og da man ikke engang kan dele bil i en husstand, må der købes lige så mange biler som der er voksne med kørekort i husstanden. Den historiske overgang fra storfamilier til kernefamilier falder sammen med kapitalismens frembrusen bør ikke undre os: Boede vi fortsat i storfamilier, ville vi (1) have færre udgifter og derfor (2) mindre behov for at bruge penge. (3) Derfor kunne vi nøjes med at arbejde mindre. (4) Og da vi boede sammen med vores familie, ville det endda hjælpe på ensomhedsproblemet, hvilket sænker behovet for underholdning, og således går ud over hele denne industri.
- Mennesket står i meningskrise, fordi vi ønsker at finde en mening *der kun er for os*. Med kliche-spørgsmålet til enhver filosof, "Hvad er meningen med livet?", underforstås dermed et *for mig*. "Hvad er meningen med livet *for mig*?" forudsætter, at en sådan mening er et individuelt projekt. Det kan ikke bæres af kulturen, men må skuldres af den enkelte. Var mening i stedet noget, der forståedes kollektivt, kunne mening blive en politisk sag. Før i tiden var det netop sådanne kollektiver, der gav meningen: Familien, sportsklubben, arbejdet, partiet, kirken. Disse er ikke opløst, men vi indgår nu i den af individualistiske grunde. Ved at miste fornemmelsen for det kollektive, har vi spærret adgangen til det meningsfulde, der derfor må snige sig ind ad bagdøren.

Mange af de kriser, som vi for øjeblikket står i, er altså tilsyneladende kriser, som vi står i for at støtte kapitalismen. Imens ved vi, at kapitalismen ikke kommer os til gavn, men snarere skader vores mulighed for at leve gode liv. Det er derfor oplagt at tænke i alternativer. Men som vi startede med at sige, er disse værdier – såsom vækst og individuel frihed – så indlejret i vores kollektive bevidsthed, at det kan virke umuligt at tænke i alternativer overhovedet.

De "umulige" win-win-løsninger

At alternativer kan virke umulige skyldes som bekendt visse bevidsthedsformer, der deles af alt fra politikere over økonomiske vismænd til kontanthjælpsmodtagere. Vi må derfor have

fat i nogle af de redskaber, der kan skubbe bevidstheder i andre retninger. Her er den væsentligste, hvor vi igen følger Rancièr, dissensus. Dissensus her forstået som det, at mennesker kan mere og andet end vi tilskriver dem, og at det, vi opfattede som naturgivent (f.eks. de økonomiske love) nu fremstår som menneskeskabte.

Der er mange forskellige måder at skabe dissensus på. Her blot nogle udpluk fra forskellige sfærer:

- I uddannelsessystemet kunne man begynde at undervise i andre økonomiformer end den neoliberale. Som det ser ud nu har selv miljøøkonomerne kun miljøøkonomi som valgfag. I forvaltningerne kommer der derfor til at sidde økonomer, som på trods af et ønske om at tænke klima med ind i økonomien, systematisk er blevet frarøvet muligheden for at tilegne sig redskaberne til at føre dette ønske ud i livet.
- I politik kunne man gøre meget for at forbedre de demokratiske procedurer, men først og fremmest fra at lade dem falde sammen. Meget lovgivning de sidste 25 år har gået på at "smidiggøre" og "effektiviserer" den politiske proces – også her har væksttanken taget over – på bekostning af demokratiets grundessens: Dissensus. Uenighed er ineffektivt, og derfor bruges det ikke. Det er f.eks. muligt her tillands, hvis man er smart, som koalition at præsentere et forslag til afstemning aftenen før i en mail, hvorefter der skal stemmes om formiddagen i salen. Det er klart, at dette ikke indbyder til diskussion. Det er ikke engang muligt at sætte sig ind i lovforslaget inden der skal stemmes. Konsekvensen er, at der stemmes i blokke, og ad ideologiske linjer – dvs. uden dissensus hverken fra den ene eller anden side. Alt foregår politimæssigt: partierne stemmer for den slags lovgivning, de plejer at stemme for.
- På arbejdspladser kunne man være tydelig i sine forventninger til enkeltposter i virksomheden, snarere end til den enkelte medarbejder. Således havde medarbejderen noget at leve op til, snarere end at skulle "vækste" konstant. På samme måde kunne også ledelsens opgave lyses, ved at den fik konkrete funktioner, den skulle opfylde, og ikke hele tiden behøve genopfinde sig selv.
- Som partnere kan vi øve os i ikke hele tiden at ville få mere og mere ud af forholdet, ligesom vi kan øve os på ikke hele tiden at ville være os selv i forholdet. Både vækst og individuel frihed spiller en stor rolle i disse relationer, men behøver ikke gøre det. Man kan sagtens være glade sammen uden at være viklet 100% ind i hinanden, og samtidig være fuldstændige individer på alle punkter. Vores forestillinger om det romantiske parforhold er paradoksalt netop fordi vi ønsker at indfri vækst i nærhed og i frihed samtidig.
- Som individer kan vi forsøge at dække flere af vores behov gennem civilsamfundet, dvs. i fællesskab. Invitér dine naboer til at lave fællesspisning et par gange om ugen; foreslå en fælles køkkenhave; køb en fælles bil med en af dine søskende osv.

Som sagt, disse eksempler er taget ud af flere hundrede mulige. Væsentligt er, at vi for at skabe dissensus må gøre noget, der falder uden for det politimæssige, dvs. som bryder med viljes- eller frihedsprincippet, som defineret af kapitalismen. I stedet kan vi sætte andre former for værdier: Glæden ved det fælles, tilfredsheden ved overstået arbejde, engagement i andre mennesker, beruselse ved det skønne osv.

Men man kan også transformere det mere direkte, ved at handle bevidst efter et alternativt vækst- og frihedsbegreb. Hvad angår vækst er der f.eks. meget vækst, som kapitalismen forkaster: Ønsker man f.eks. at få mere og mere ud af verdenslitteraturen, er det ikke noget, kapitalismen er interesseret i. Vil man gøre sig fri af sine fordomme ved at mødes med andre i stedet for at sidde derhjemme og forbruge mad, vin, fjernsyn, er kapitalismen heller ikke interesseret. Dvs. at vi kan føre en form for guerillakrig imod kapitalismens omformning af vores bevidstheder, ved at bruge de allerede forberedte kanaler frihed og vækst som katalysatorer for alternativer.

En sådan guerillakrig baserer sig på følgende fænomen: Det er meget svært at ændre bevidsthedsform indefra, men vi kan midlertidig underholde tanker, der ikke svarer til denne bevidsthed, og med vores vilje vælge at handle efter dem. Denne handling vil så påvirke os udefra, og en sådan påvirkning *kan* netop ændre vores bevidsthed. Det er kernen i al terapi: Eksternalisering betyder, at du kan påvirke dig selv. Det, som forbliver indeni, indgår allerede i det kredsløb, der søges ændret. At skrive ned, at handle, at blande andre ind i ens liv, er derfor alle midler til at skabe forandring. Det er derfor dem, der må gribes – fra det politiske plan til det erhvervmæssige og helt ned til det individuelle plan – hvis vi vil komme kapitalismen til livs.